

A totális gravitációs variométer megvalósíthatóságának igazolása a Stegena-inga mozgásegyenletének megoldásával¹

JUHÁSZ SÁNDOR²

A dolgozatban a Stegena-inga mozgásegyenletének megoldását tárgyalom. Bebizonyítom, hogy e torziós ingával a nehézségi erőter potenciáljának valamennyi második deriváltja mérhető!

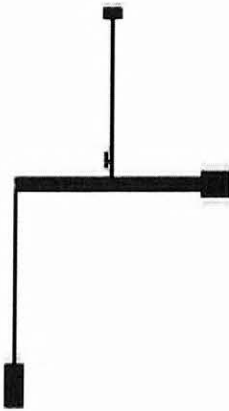
S. JUHÁSZ: Feasibility of the total gravity variometer: solution of the equation of motion of the Stegena's torsion balance

The paper discusses the solution of the equation of motion of Stegena balance. It proves that the Stegena balance measures all 2nd derivatives of gravity potential.

Bevezetés

Ismert, hogy EÖTVÖS Loránd korát messze meghaladó torziós ingájával a nehézségi gyorsulásnak a billiomod részével való térbeli megváltozása (1 eötvös) is kimutatható (1 Eötvös egység = 1 eötvös = $1 \text{ E} = 10^{-9} \text{ s}^{-2}$).

Az Eötvös-ingában az ingarúd igen vékony fémszálon függ, horizontális variométerként ismert változatában a vízszintes ingarúd egyik végén a (másikkal egyenlő nagyságú) terhelő tömege mélyebben van felfüggesztve. Az inga a függőleges tengely körül leng az inhomogén nehézségi erőterreltől származó forgatónyomaték hatására, amelyet a felfüggesztő szál csavarási nyomatéka csillapít. Az egyensúlyi állapotok megfigyeléséből következtetni lehet a nehézségi erőter helybeli változását jellemző mennyiségekre. EÖTVÖS torziós ingájával — a függőleges gradiens kivételével — a nehézségi potenciál minden második deriváltja meghatározható.

1. ábra. Az Eötvös-inga vázlata

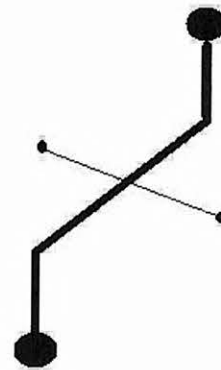
Fig. 1. The scheme of Eötvös's balance

A kutatók körében több próbálkozás is született a hiányzó függőleges gradiens meghatározására, graviméteres méréstől a külön e célra tervezett műszer megalkotásáig. Ezek a módszerek meg sem közelítik EÖTVÖS Loránd műszere eredményeinek eleganciáját, s főleg pontosságát!

STEGENA Lajos torziós ingájának ötlete rendkívül jelentős. A jelen cikk szerzőjét 1970-ben bízta meg a professzor az elképzelés igazolásával. A Stegena-inga mozgásegyenletét 1971-ben sikerült megoldani.

A Stegena-inga

A Stegena-ingában az ingarúd igen vékony, mindkét végén befogott, vízszintes fémszálon fekszik, vízszintes ingarúdja egyik végén a terhelő tömegét egy függőlegesen felfelé álló, a másik végén lévő pedig függőlegesen lefelé álló merev kar tartja. Az egész ingatest a torziós szátra vonatkozóan középpontosan szimmetrikus, akár alakját, akár tömegeloszlását nézzük. A Stegena-inga a vízszintes tengely körül leng az inhomogén nehézségi erőterreltől származó forgatónyomaték hatására, amelyet a tartó torziós szál csavarási nyomatéka csillapít. Az egyensúlyi állapotok megfigyeléséből következtetni lehet a nehézségi erőter változását jellemző mennyiségekre.

2. ábra. A Stegena-inga vázlata

Fig. 2. The scheme of Stegena's balance

STEGENA Lajos torziós ingájával — *a függőleges gradiens is beleértve* — az Eötvös-tenzor minden eleme meghatározható. Ha ez igaz, akkor a Stegena-féle torziós ingát joggal nevezhetjük totális gravitációs variométernek.

A jelen dolgozat célja ezen állítás igazolása.

¹ Beérkezett: 2005. február 28-án

² jusan@enternet.hu

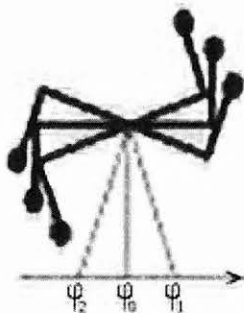
A műszereskáláról

A Stegena-inga skáláját a műszerhez rögzítettnek képzeljük. Így például ha a Stegena-ingát valamelyik tengelye körül elforgatjuk, vele együtt elforgatjuk a skálát is. Ha a felfelé álló kar emelkedik, akkor a kitérés szöge nő. Ez a pozitív kilengésirány, azaz a kitérés előjele a következőképpen értelmezzük:

$$\frac{\varphi_1}{|\varphi_1|} = +1 \quad \text{és} \quad \frac{\varphi_2}{|\varphi_2|} = -1.$$

Mivel nem tudjuk, hol van $\varphi_0 = 0$, helyesebb azt mondani, hogy

$$\varphi_1 > \varphi_2.$$

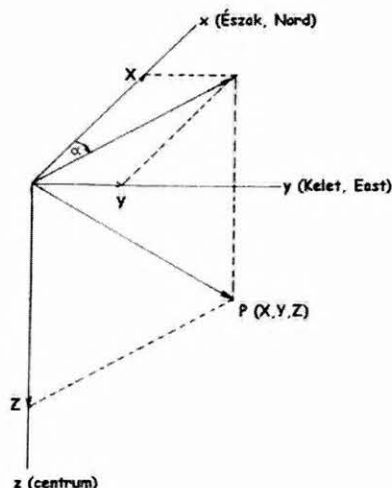
3. ábra. A Stegena-inga kitérésének előjele

Fig. 3. The sign of deflection of Stegena's balance

Az azimut értelmezése

A Stegena-inga kitérése inhomogén erőterben függ tájolásának földrajzi azimutjától is.

Az azimut szöge (α) akkor zérus, ha a Stegena-inga síkja É–D-i irányban áll, és a felfelé mutató kar van közelebb É-hoz. Az azimut értéke nő, ha a műszert függőleges tengelye körül az É-i irányból a K-i irány felé forgatjuk. Ez a pozitív forgatásirány.

4. ábra. Az égtájakhoz kötött koordináta-rendszer

Fig. 4. The system of co-ordinates joined in the cardinal points

A koordináta-transzformációk

1) A felszíni mérési ponthoz és az égtájakhoz kötött K és az ettől (a Z tengely körül) α szöggel (az azimut értékével) elforgatott K' koordináta-rendszer között a következő összefüggések érvényesek:

$$\begin{aligned} X &= X' \cos \alpha - Y' \sin \alpha, \\ Y &= X' \sin \alpha + Y' \cos \alpha, \\ Z &= Z'. \end{aligned} \quad (1)$$

2) Az azimutális K' és az erőter hatására φ szöggel kitért Stegena-inga κ koordináta-rendszere között az alábbi összefüggések állnak fenn (a Stegena-inga forgástengelye az Y' tengellyel egybeesik):

$$\begin{aligned} X' &= \xi \cos \varphi + \zeta \sin \varphi, \\ Y' &= \eta, \\ Z' &= -\xi \sin \varphi + \zeta \cos \varphi. \end{aligned}$$

3) Ezek után a mérési hely K koordináta-rendszere és a Stegena-ingához rögzített κ koordináta-rendszer között a következő transzformáció érvényes:

$$\begin{aligned} X &= (\xi \cos \varphi + \zeta \sin \varphi) \cos \alpha - \eta \sin \alpha, \\ Y &= (\xi \cos \varphi + \zeta \sin \varphi) \sin \alpha + \eta \cos \alpha, \\ Z &= -\xi \sin \varphi + \zeta \cos \varphi. \end{aligned} \quad (2)$$

A mozgásegyenlet

Általában az ingamozgást végző testek mozgásegyenlete a következő:

$$\theta_\eta \frac{d^2 \varphi}{dt^2} = \sum_{i=1}^n M_i, \quad (3)$$

ahol

θ_η — a Stegena-inga tehetetlenségi nyomatéka az η forgástengelyre vonatkoztatva,

$\frac{d^2 \varphi}{dt^2}$ — a Stegena-inga szöggyorsulása,

$\sum M_i$ — mindazon forgatónyomatékok összege, amelyek a Stegena-ingára hatnak:

$$\sum_{i=1}^n M_i = \sum_{i=1}^4 M_i = M_g - M_\tau - M_s. \quad (4)$$

Az egyes forgatónyomatékok:

1) Ha a forgómozgáshoz tartozó súrlódási erő arányos a szögsebességgel, azaz

$$F_s \sim \frac{d\varphi}{dt}, \quad (5)$$

akkor (μ -vel jelölve a csillapítási együtthatót) a súrlódási erő forgatónyomatéka

$$M_s = 2 \cdot \mu \cdot \theta_\eta \cdot \frac{d\varphi}{dt}. \quad (6)$$

2) M_τ a Stegena-inga forgástengelyében lévő torziós szál forgatónyomatéka:

$$M_\tau = \tau \varphi \quad (\tau: \text{a torziós szál torziómodulusa}). \quad (7)$$

A variométer feladata lényegében egy nagyon kicsiny rugalmas deformációnak a mérése. Ennek észlelhetővé tételére alkalmazzák az *asztatizálást*. Az asztatizáló erő egy segéderő, amely ezzel a deformációval együtt lép fel és vele arányosan nő. A lényeg az, hogy az egész rugalmas rendszer közel legyen a labilis egyensúlyi helyzetéhez, ezáltal jól mérhető kitéréseket észlelhetünk.

Ilyen esetben a τ torziómodulusz helyettesíthető:

$$\tau' = \tau - T \quad (T: \text{az asztatizáló erő torziómodulusza}). \quad (8)$$

3) M_g a nehézségi erőnek az η tengelyre vonatkozó forgatónyomatéka. Ennek részletezésekor vegyük figyelembe, hogy általában kétféle vektorfelbontás között a kapcsolat (α szögű elforgatás esetén) ugyanaz, mint a koordináta-rendszerek elforgatása között. Mivel M_g tulajdonképpen $M_{y'}$ (vagy, ha úgy tetszik, M_η), az (1) koordináta-transzformáció inverze pedig

$$\begin{aligned} X' &= X \cos \alpha + Y \sin \alpha, \\ Y' &= -X \sin \alpha + Y \cos \alpha, \\ Z' &= Z, \end{aligned}$$

ezért

$$M_{y'} \equiv M_g = -M_x \sin \alpha + M_y \cos \alpha, \quad (9)$$

ahol

$$\begin{aligned} M_x &= \int_V (y g_z - z g_y) dm, \\ M_y &= \int_V (z g_x - x g_z) dm. \end{aligned} \quad (10)$$

Az integrálok a Stegena-inga testének teljes térfogatára vonatkoznak.

Tehát az (3) mozgásegyenlet teljes alakja:

$$\theta_\eta \frac{d^2 \varphi}{dt^2} = -M_x \sin \alpha + M_y \cos \alpha - \tau \varphi - 2\mu \theta_\eta \frac{d\varphi}{dt}.$$

A nehézségi erő forgatónyomatéka

Ennek meghatározásához a (9) és a (10) összefüggéseket fejtsük ki részletesen! Ehhez az ismert összefüggés szerint a nehézségi erőter felírható egy skaláris potenciáltér negatív gradienseként:

$$\mathbf{g} = -\nabla W = \left[-\frac{\partial W}{\partial x}, -\frac{\partial W}{\partial y}, -\frac{\partial W}{\partial z} \right].$$

A mérési hely K koordináta-rendszerének kezdőpontját a Stegena-inga geometriai középpontjába helyezzük. Ekkor az egyes összetevők értéke az (x, y, z) koordinátájú helyen, Taylor-soruk felhasználásával, tömör írásmóddal:

$$\begin{aligned} -g_x &= W_{x0} + x \cdot W_{xx0} + y \cdot W_{xy0} + z \cdot W_{xz0} + \dots, \\ -g_y &= W_{y0} + x \cdot W_{yx0} + y \cdot W_{yy0} + z \cdot W_{yz0} + \dots, \\ -g_z &= W_{z0} + x \cdot W_{zx0} + y \cdot W_{zy0} + z \cdot W_{zz0} + \dots, \end{aligned} \quad (11)$$

ahol

$$W_{i0} = \left(\frac{\partial W}{\partial i} \right)_{(x,y,z)=(0,0,0)} \quad \text{és} \quad W_{ij0} = \left(\frac{\partial^2 W}{\partial i \partial j} \right)_{(x,y,z)=(0,0,0)},$$

az i és j index az x , y és z komponens-indexek bármelyike lehet.

A Z tengely — definíciójából következően — párhuzamos $\mathbf{g}$ -vel; ezért

$$W_{x0} = W_{y0} = 0, \quad W_{z0} = -g_0. \quad (12)$$

A (11) és (12) összefüggések figyelembevételével, a (11)-ben ki nem írt tagok elhanyagolásával, a (10) összefüggések a következők lesznek:

$$\begin{aligned} M_x &= \int_V (y g_0 - x y W_{xz} - y^2 W_{yz} - y z W_{zz} + x z W_{xy} + y z W_{yy} + \\ &+ z^2 W_{yz}) dm = \int_V [y z (W_{yy} - W_{zz}) - x y W_{xz} + \\ &+ (z^2 - y^2) W_{yz} + x z W_{xy} + y g_0] dm \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} M_y &= \int_V (-x z W_{xz} - y z W_{xy} - z^2 W_{xz} - x g_0 + x^2 W_{xz} + \\ &+ x y W_{yz} + x z W_{zz}) dm = \int_V [x z (W_{zz} - W_{xz}) - \\ &-(x^2 - z^2) W_{xz} + x y W_{yz} - y z W_{xy} - x g_0] dm \end{aligned}$$

A (2) transzformáció alkalmazása és a trigonometrikus átalakítások után

$$\begin{aligned} M_g &= \int_V (\xi^2 - \zeta^2) dm \cdot \left[\frac{\sin 2\varphi}{2} (\cos^2 \alpha \cdot W_{xx} + \sin^2 \alpha \cdot W_{yy} - \right. \\ &- W_{zz} + \sin 2\alpha \cdot W_{xy}) + \cos 2\varphi (\cos \alpha \cdot W_{xz} + \sin \alpha \cdot W_{yz}) \left. \right] + \\ &+ \int_V \xi \zeta dm \cdot \left[-\cos 2\varphi (\cos^2 \alpha \cdot W_{xx} + \sin^2 \alpha \cdot W_{yy} - W_{zz} + \right. \\ &+ \sin 2\alpha \cdot W_{xy}) + 2 \sin 2\varphi (\cos \alpha \cdot W_{xz} + \sin \alpha \cdot W_{yz}) \left. \right] + \\ &+ \int_V \eta^2 dm \cdot [\text{zérus}] + \\ &+ \int_V \xi \eta dm \cdot \left\{ -\sin \varphi \left[\frac{\sin 2\alpha}{2} (W_{xx} - W_{yy}) - \cos 2\alpha \cdot W_{xy} \right] - \right. \\ &- \cos \varphi (\sin \alpha \cdot W_{xz} - \cos \alpha \cdot W_{yz}) \left. \right\} + \\ &+ \int_V \eta \zeta dm \cdot \left\{ \cos \varphi \left[\frac{\sin 2\alpha}{2} (W_{xx} - W_{yy}) - \cos 2\alpha \cdot W_{xy} \right] - \right. \\ &- \sin \varphi (\sin \alpha \cdot W_{xz} - \cos \alpha \cdot W_{yz}) \left. \right\} \\ &+ \int_V \xi dm \cdot [-\cos \varphi \cdot g_0] + \int_V \zeta dm \cdot [-\sin \varphi \cdot g_0] + \\ &+ \int_V \eta dm \cdot [\text{zérus}] \end{aligned}$$

Vezessük be a következő jelöléseket:

$$\int_V \xi^2 dm = A, \quad (13)$$

$$\int_V \zeta^2 dm = B, \quad (14)$$

$$\int_V \xi \eta dm = C, \quad (15)$$

$$\int_V \eta \zeta dm = D, \quad (16)$$

$$\int_V \xi \zeta dm = E, \quad (17)$$

$$\int_V \xi dm = F, \quad (18)$$

$$\int_V \zeta dm = G. \quad (19)$$

Tételezzük fel, hogy a Stegena-inga szögkitérése nagyon kicsi. Akkor igazak a következő közelítések:

$$\begin{aligned} \varphi &\approx 0, \\ \sin \varphi &\approx \varphi, \\ \cos \varphi &\approx 1, \\ \varphi^2 &\approx 0. \end{aligned} \quad (20)$$

Így a (13)–(20) összefüggések figyelembevételével M_g a következő lesz:

$$M_g = R\varphi + Q, \quad (21)$$

ahol

$$\begin{aligned} R = & -(A-B)W_{zz} + \left[(A-B)\cos^2 \alpha - \frac{C}{2}\sin 2\alpha \right] W_{xx} + \\ & + \left[(A-B)\sin^2 \alpha + \frac{C}{2}\sin 2\alpha \right] W_{yy} + [(A-B)\sin 2\alpha + C\cos 2\alpha] W_{xy} + \\ & + [4E\cos \alpha - D\sin \alpha] W_{xz} + [4E\sin \alpha + D\cos \alpha] W_{yz} - Gg_0, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} Q = & EW_{zz} - \left[E\cos^2 \alpha - \frac{D}{2}\sin 2\alpha \right] W_{xx} - \\ & - \left[E\sin^2 \alpha + \frac{D}{2}\sin 2\alpha \right] W_{yy} - \\ & - [E\sin 2\alpha + D\cos 2\alpha] W_{xy} + \\ & + [(A-B)\cos \alpha - C\sin \alpha] W_{xz} + \\ & + [(A-B)\sin \alpha + C\cos \alpha] W_{yz} - Fg_0. \end{aligned} \quad (22)$$

A mozgásegyenlet megoldása

A (3)–(9) és (21) összefüggések alapján — a (11), (12) és (20) feltevések figyelembevételével — a rendszer mozgásegyenlete:

$$\theta_\eta \frac{d^2 \varphi}{dt^2} = R\varphi + Q - \tau\varphi - 2\mu\theta_\eta \frac{d\varphi}{dt}.$$

Ez átrendezhető

$$\frac{d^2 \varphi}{dt^2} + 2\mu \frac{d\varphi}{dt} + k^2 \left(\varphi - \frac{n}{k^2} \right) = 0 \quad (23)$$

alakba, ahol

$$k^2 = \frac{\tau - R}{\theta_\eta} \quad (24)$$

és

$$n = \frac{Q}{\theta_\eta}. \quad (25)$$

Mivel feltehető, hogy legalább a mérés időtartama alatt

$$\frac{dn}{dt} = \frac{d^2 n}{dt^2} = \frac{d(k^2)}{dt} = \frac{d^2(k^2)}{dt^2} = 0, \quad (26)$$

így az

$$\varepsilon = \varphi - \frac{n}{k^2}$$

függvény bevezetésével (23) a következő alakú lesz:

$$\frac{d^2 \varepsilon}{dt^2} + 2\mu \frac{d\varepsilon}{dt} + k^2 \varepsilon = 0. \quad (27)$$

Ez a csillapított rezgőmozgás ismert differenciálegyenlete. Keressük ennek a differenciálegyenletnek egy megoldását

$$\varepsilon(t) = e^{\lambda t}$$

alakban. Behelyettesítés után a

$$\lambda^2 + 2\mu\lambda + k^2 = 0$$

karakterisztikus egyenletet kapjuk. A két gyök:

$$\lambda_{1,2} = -\mu \pm \sqrt{\mu^2 - k^2}. \quad (28)$$

A (27) egyenlet általános megoldása az $e^{\lambda_1 t}$ és $e^{\lambda_2 t}$ partikuláris megoldások lineáris kombinációjából tevődik össze:

$$\varepsilon(t) = c_1 e^{\lambda_1 t} + c_2 e^{\lambda_2 t}, \quad (29)$$

ahol c_1 és c_2 állandók a kezdeti feltételek alapján határozódnak meg. Ehhez oldjuk meg a (27) egyenletet a következő (általános) kezdőfeltételek mellett:

$$\varepsilon(t=0) = \varepsilon_0, \quad \dot{\varepsilon}(t=0) = \dot{\varepsilon}_0.$$

Az $\dot{\varepsilon}(t)$ szögsebességet (29) deriválásával kapjuk:

$$\frac{d\varepsilon}{dt} = c_1 \lambda_1 e^{\lambda_1 t} + c_2 \lambda_2 e^{\lambda_2 t},$$

így $t=0$ -nál

$$\varepsilon_0 = c_1 + c_2, \quad \dot{\varepsilon}_0 = c_1 \lambda_1 + c_2 \lambda_2. \quad (30)$$

Ezekből c_1 és c_2 meghatározható:

$$c_1 = \frac{\begin{vmatrix} \varepsilon_0 & 1 \\ \dot{\varepsilon}_0 & \lambda_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 1 & 1 \\ \lambda_1 & \lambda_2 \end{vmatrix}} = \frac{\varepsilon_0 \lambda_2 - \dot{\varepsilon}_0}{\lambda_2 - \lambda_1}, \quad c_2 = \frac{\begin{vmatrix} 1 & \varepsilon_0 \\ \lambda_1 & \dot{\varepsilon}_0 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 1 & 1 \\ \lambda_1 & \lambda_2 \end{vmatrix}} = \frac{\dot{\varepsilon}_0 - \varepsilon_0 \lambda_1}{\lambda_2 - \lambda_1}.$$

A karakterisztikus egyenlet (28) gyökei szerint három esetet különböztetünk meg.

1) A *gyengén csillapított eset*: $\mu^2 < k^2$ (azaz a csillapítási együttható egy bizonyos értéknél kisebb). Ekkor (28) szerint

$$\lambda_{1,2} = -\mu \pm i\omega_1, \quad (31a)$$

ahol

$$\omega_1 = \sqrt{k^2 - \mu^2}. \quad (31b)$$

Ebből

$$\lambda_2 - \lambda_1 = -2i\omega_1.$$

Tehát a kezdeti feltételeket kielégítő (általános) megoldás $\mu^2 < k^2$ esetén:

$$\varepsilon_1(t) = e^{-\mu t} \left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_1} \sin \omega_1 t + \varepsilon_0 \cos \omega_1 t \right).$$

2) Az erősen csillapított eset: $\mu^2 > k^2$ (azaz a csillapítási együttható egy bizonyos értéknel nagyobb.) Ekkor is érvényes a (29) általános megoldás, azaz most is

$$\lambda_{1,2} = -\mu \pm i\omega_2,$$

ahol viszont

$$\omega_2 = \sqrt{\mu^2 - k^2}$$

és

$$\lambda_2 - \lambda_1 = -2\omega_2.$$

Vagyis az általános kezdeti feltételeket kielégítő megoldás $\mu^2 > k^2$ esetén:

$$\varepsilon_2(t) = e^{-\mu t} \left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_2} \operatorname{sh} \omega_2 t + \varepsilon_0 \operatorname{ch} \omega_2 t \right).$$

3) Az aperiodikus eset: $\mu^2 = k^2$ (azaz határeset az előző kettő között). Ekkor

$$\lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_0 = -\mu$$

és így a (30) egyenletrendszer elveszti egyértelműségét. Ebben az esetben viszont a (27) differenciálegyenletnek van egy szinguláris megoldása is:

$$\varepsilon_{\text{szing}}(t) = t e^{\lambda_0 t}.$$

Így az általános megoldás

$$\varepsilon(t) = e^{\lambda_0 t} (c_1 + c_2 t),$$

deriváltja pedig

$$\dot{\varepsilon}(t) = e^{\lambda_0 t} [\lambda_0 c_1 + (\lambda_0 t + 1)c_2].$$

Ezek alapján $t=0$ -nál

$$\varepsilon_0 = c_1 \quad \text{és} \quad \dot{\varepsilon}_0 = -c_1 \mu + c_2,$$

azaz

$$c_1 = \varepsilon_0 \quad \text{és} \quad c_2 = \dot{\varepsilon}_0 + \varepsilon_0 \mu.$$

Így a kezdeti feltételeket kielégítő megoldás az aperiodikus esetre:

$$\varepsilon_3(t) = e^{-\mu t} [(\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0)t + \varepsilon_0].$$

A megoldásfüggvény kiválasztása

Bevezetve az

$$\tilde{\varepsilon}_1 = \sqrt{\left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_1} \right)^2 + \varepsilon_0^2}, \quad \delta_1 = \operatorname{arctg} \frac{\varepsilon_0}{\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_1}},$$

$$\tilde{\varepsilon}_2 = \sqrt{\left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_2} \right)^2 - \varepsilon_0^2}, \quad \delta_2 = \operatorname{arctg} \frac{\varepsilon_0}{\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_2}},$$

$$\tilde{\varepsilon}_3 = \frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_3}, \quad \delta_3 = \frac{\varepsilon_0}{\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_3}}$$

jelöléseket, a három csillapítási eset megoldásfüggvényei összehasonlíthatókká válnak:

$$\varepsilon_1(t) = e^{-\mu t} \left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_1} \sin \omega_1 t + \varepsilon_0 \cos \omega_1 t \right) = e^{-\mu t} \tilde{\varepsilon}_1 \sin(\omega_1 t + \delta_1),$$

$$\varepsilon_2(t) = e^{-\mu t} \left(\frac{\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0}{\omega_2} \operatorname{sh} \omega_2 t + \varepsilon_0 \operatorname{ch} \omega_2 t \right) = e^{-\mu t} \tilde{\varepsilon}_2 \operatorname{sh}(\omega_2 t + \delta_2),$$

$$\varepsilon_3(t) = e^{-\mu t} [(\varepsilon_0 \mu + \dot{\varepsilon}_0)t + \varepsilon_0] = e^{-\mu t} \tilde{\varepsilon}_3 (\omega_3 t + \delta_3).$$

Ha a $\tilde{t} = \omega_i t + \delta_i$ „módosított” idő függvényében ábrázoljuk a megoldásfüggvényeket, és az összehasonlítás kedvéért feltesszük, hogy $\tilde{\varepsilon}_i$, μ , ω_i értékei azonosak a különböző i indexek esetén, akkor azt találjuk, hogy leggyorsabban $\varepsilon_1(t)$ konvergál az egyensúlyi helyzetéhez.

Ezenkívül más — nem kizárólag esztétikai — okok is amellet szólnak, hogy a $\mu^2 < k^2$ relációval jellemezhető gyengén csillapított esetet, vagyis a csillapított rezgőmozgás esetét valósítsuk meg. (Ilyen ok például az, hogy a megfigyelt amplitúdók viszonyából következtethetünk a csillapodásra, majd ennek ismeretében, a T periódusidőt mérve, a k^2 értéke is meghatározható a $k^2 = \omega^2 + \mu^2$ összefüggés alapján.)

Legyen

$$c_{1,2} = \frac{C_0}{2} e^{-i(\delta \pm \frac{\pi}{2})}$$

Így a csillapódó rezgőmozgásra megkapjuk a jól ismert alakot:

$$\varepsilon(t) = C_0 e^{-\mu t} \sin(\omega t + \delta). \quad (32)$$

A C_0 és δ állandók meghatározására szolgáló kezdőfeltételek:

$$\varepsilon(t=0) = 0, \quad \dot{\varepsilon}(t=0) = \phi_0. \quad (33)$$

A szögsebességet (32) deriválásából kapjuk:

$$\dot{\varepsilon}(t) = C_0 e^{-\mu t} \{ \omega \cos(\omega t + \delta) - \mu \sin(\omega t + \delta) \}. \quad (34)$$

Ha most a (33) feltételeket (32)-be és (34)-be helyettesítjük, akkor:

$$0 = \sin \delta, \quad \phi_0 = C_0 \omega,$$

tehát a (33)-nak megfelelő megoldás:

$$\varepsilon(t) = \frac{\phi_0}{\omega} e^{-\mu t} \sin \omega t + \frac{n}{k^2}, \quad \text{ahol } \omega = \sqrt{k^2 - \mu^2}. \quad (35)$$

A Stegena-inga stacionárius kitérése

Biztosítsuk tehát — (30) felhasználásával — a

$$\mu^2 < k^2 = \frac{\tau - R}{\theta_\eta} \quad (36)$$

feltételt!

Elegendően hosszú idő után (35)-ben az időtől függő tag elenyészően kicsi lesz, a Stegena-inga beáll egyensúlyi helyzetébe:

$$\varphi_{\text{stac}} = \frac{n}{k^2}.$$

Figyelembe véve n és k^2 (24) és (25) definícióját, láthatjuk, hogy az egyensúlyi állapot a nehézségi erőter változásainak a függvénye. (36)-ba behelyettesítve (25)-öt és figyelembe véve az (35) összefüggést, kapjuk, hogy

$$\varphi_{\text{stac}} = \frac{Q}{\theta_\eta(\omega^2 + \mu^2)}, \quad (37)$$

ahol (22)-ből

$$\begin{aligned} Q = & EW_{zz} - \left[E \cos^2 \alpha - \frac{D}{2} \sin 2\alpha \right] W_{xx} - \\ & - \left[E \sin^2 \alpha + \frac{D}{2} \sin 2\alpha \right] W_{yy} - [E \sin 2\alpha + D \cos 2\alpha] W_{xy} + \\ & + [(A-B) \cos \alpha - C \sin \alpha] W_{xz} + \\ & + [(A-B) \sin \alpha + C \cos \alpha] W_{yz} - F g_0. \end{aligned}$$

A közelítések összefoglalása

A (37) eredmény akkor igaz, ha az (5), (7), (11), (12), (20), (26) és (36) összefüggések igazak.

A Stegena-ingára eddig az egyetlen kikötésünk az volt, hogy rá a külső erőknek csak a (9) összefüggés szerinti vízszintes forgatónyomaték-összetevői hatnak.

Egyszerűbb gradiensmérők

1. „Vertikális gradiensmérő”

A Stegena-inga valójában csak akkor lehetne a szó szoros értelmében vertikális gradiensmérő, ha a (37) kifejezésben csak W_{zz} együtthatója nem lenne zérus. Ehhez a következőknek kell teljesülnie bármilyen azimutértékre:

$$\begin{aligned} \frac{D}{2} \sin 2\alpha = E \cos^2 \alpha & \rightarrow D = E \operatorname{ctg} \alpha, \\ -\frac{D}{2} \sin 2\alpha = E \sin^2 \alpha & \rightarrow D = -E \operatorname{tg} \alpha, \\ (A-B) \cos \alpha = C \sin \alpha & \rightarrow C = (A-B) \operatorname{ctg} \alpha, \\ (A-B) \sin \alpha = -C \cos \alpha & \rightarrow C = -(A-B) \operatorname{tg} \alpha, \\ -D \cos 2\alpha = E \sin 2\alpha & \rightarrow D = -E \operatorname{tg} 2\alpha, \\ -F = 0 & \rightarrow F = 0. \end{aligned} \quad (38)$$

E következményeket áttekintve kijelenthetjük, hogy nincsen olyan összeállítás, amelyre

$$\varphi_{\text{stac}} \sim W_{zz},$$

mivel a (38)-ból kapott

$$\operatorname{tg} \alpha = -\operatorname{ctg} \alpha, \quad \operatorname{tg} \alpha = \operatorname{tg} 2\alpha$$

egyenletrendszer csak az

$$\alpha = \arctg \sqrt{-1}$$

feltétel esetén eléggül ki, aminek viszont fizikai tartalma nincsen.

2. Nemhorizontális gradiensmérő

Az inga kitérésének stacionárius értéke $\alpha' = \alpha + 180^\circ$ esetén, (37) szerint

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{stac}}(\alpha + 180^\circ) = & \frac{1}{\theta_\eta(\omega^2 + \mu^2)} \{ EW_{zz} + \\ & + \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha - E \cos^2 \alpha \right) W_{xx} - \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha + E \sin^2 \alpha \right) W_{yy} - \\ & - [(A-B) \cos \alpha - C \sin \alpha] W_{xz} - [(A-B) \sin \alpha - C \cos \alpha] W_{yz} - \\ & - (D \cos 2\alpha + E \sin 2\alpha) W_{xy} - F g_0 \} \end{aligned} \quad (39)$$

Ha (37) és (39) összegét vesszük, a horizontális gradiensek kiesnek:

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{stac}}(\alpha) + \varphi_{\text{stac}}(\alpha + 180^\circ) = & \frac{2}{\theta_\eta(\omega^2 + \mu^2)} [EW_{zz} + \\ & + \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha - E \cos^2 \alpha \right) W_{xx} - \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha + E \sin^2 \alpha \right) W_{yy} - \\ & - (D \cos 2\alpha + E \sin 2\alpha) W_{xy} - F g_0] \end{aligned}$$

A horizontális gradiensek kiesése a (13), (14) és (15) összefüggésekkel megadott A , B , C integrálok tetszőleges voltát jelenti.

3. Újabb ötletek a térfogati integrálok felhasználásával

Válasszuk meg az inga geometriai-fizikai paramétereit úgy, hogy azok a ξ és ζ tengelyek által kifeszített síkra nézve szimmetrikusak legyenek (a Stegena-ingát ilyennek képzeljük). Ebben az esetben automatikusan teljesül:

$$C = D = 0, \quad (40)$$

Ha ezenkívül még azt is biztosítjuk, hogy az inga azonos tömegsűrűségű térfogatelemei az η tengelytől azonos távolságra legyenek, akkor

$$F = 0. \quad (41)$$

Az azonosságok teljesítése közül a (40) összefüggésé talán könnyebb: az ingának legyen egy felezősíkjá, amelyet aztán $\zeta\zeta$ síknak nevezünk.

A (41) azonosság teljesítése már nehezebb feladat: jelentése tulajdonképpen az, hogy a tömegközéppont az $\eta\zeta$ síkban van.

A (40) és (41) fennállásakor

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{stac}}(\alpha) = & \frac{1}{\theta_\eta(\omega^2 + \mu^2)} \left[E(W_{zz} - \cos^2 \alpha \cdot W_{xx} - \sin^2 \alpha \cdot W_{yy} - \right. \\ & \left. - \sin 2\alpha \cdot W_{xy}) + (A-B)(\cos \alpha \cdot W_{xz} + \sin \alpha \cdot W_{yz}) \right] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{stac}}(\alpha) + \varphi_{\text{stac}}(\alpha + 180^\circ) = & \frac{2E}{\theta_\eta(\omega^2 + \mu^2)} (W_{zz} - \\ & - \cos^2 \alpha \cdot W_{xx} - \sin^2 \alpha \cdot W_{yy} - \sin 2\alpha \cdot W_{xy}) \end{aligned}$$

Az ingának az $\eta\zeta$ síkra vonatkoztatva nem szabad szimmetrikusnak lennie, mert csak akkor igaz, hogy

$$E \neq 0.$$

Ez elég könnyen teljesíthető, viszont a $C = D = F \equiv 0$ feltételek megvalósítása meglehetősen nehéz.

A gradiensek mérése a Stegena-ingával

A Stegena-inga (37) megoldásfüggvénye 7 db ismeretlen mennyiséget tartalmaz:

$$W_{zz}, W_{xx}, W_{yy}, W_{xz}, W_{yz}, W_{xy}, g_0.$$

(Az ω nem tekinthető ismeretlennek, mert időben történő folyamatos regisztrálás esetén a regisztrátumból meghatározható.)

Azt most már nem lehet elhallgatni, hogy

$$\varphi_{\text{mért}} \neq \varphi_{\text{stac}},$$

hanem

$$\varphi_{\text{mért}} = \varphi_{\text{stac}} + \varphi_0, \quad (42)$$

ahol φ_0 az inga csavarásmentes állapotát jelenti. Emiatt a fenti hét paraméterhez a φ_0 nyolcadikként csatlakozik:

$$W_{zz}, W_{xx}, W_{yy}, W_{xz}, W_{yz}, W_{xy}, g_0, \varphi_0. \quad (43)$$

A nyolc ismeretlen meghatározásához több azimutban végzett mérés szükséges:

$$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n \quad (n \geq 8).$$

A (42) egyenlet — (37) felhasználásával — így fog meg többszöröződni:

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{mért}}(\alpha_i) &= \varphi_{\text{stac}}(\alpha_i) + \varphi_0 = \\ &= \frac{1}{\theta_\eta(\omega_i^2 + \mu^2)} \left\{ EW_{zz} \left[E \cos^2 \alpha_i - \frac{D}{2} \sin 2\alpha_i \right] W_{xx} - \right. \\ &- \left[E \sin^2 \alpha_i + \frac{D}{2} \sin 2\alpha_i \right] W_{yy} - [E \sin 2\alpha_i + D \cos 2\alpha_i] W_{xy} + \\ &+ [(A-B) \cos \alpha_i - C \sin \alpha_i] W_{xz} + \\ &+ [(A-B) \sin \alpha_i + C \cos \alpha_i] W_{yz} - F g_0 \left. \right\} + \varphi_0 \end{aligned} \quad (44)$$

ahol $(i = 1, 2, 3, \dots, n)$.

A (44) nem más, mint n db 8-ismeretlenes lineáris inhomogén egyenletrendszer.

Az egyenletrendszer együttható-mátrixának rangja

A (44) egyenletrendszer mátrixa, bevezetve az

$$s_i = \frac{1}{\theta_\eta(\omega_i^2 + \mu^2)}$$

$$a \text{ mátrixot ld. a 43. oldalon.} \quad (45)$$

A mátrixelméletből ismert szabályokat alkalmazva, (45) mátrix rangja sem fog megváltozni, ha

- a 7. oszlopához hozzáadjuk az 1. oszlop F/E -szeresét;
- az 1. oszlopához hozzáadjuk a 2. és a 3. oszlopot;
- a 2. oszlopához hozzáadjuk a 3. oszlopot;
- ezt a 2. oszlopot megszorozzuk (-1) -gyel.

A kijelölt műveletek elvégzése és a csak zérus elemeket tartalmazó oszlopok elhagyása után a mátrix:

a mátrixot ld. a 43. oldalon. (46)

Mivel feltételezhető, hogy nincs olyan α_i értékűsereg, amelyeket használva különböző azimutként, a mátrix két sora között arányosságot okoz, azt állapíthatjuk meg, hogy az egyenletrendszer mátrixának rangja bármely α_i értékűseregre

$$r = 6,$$

a hat független oszlopnak megfelelően (természetesen n -nek — a különböző azimutok számának — is legalább 6-nak kell lennie).

Az egyenletrendszer kibővített mátrixának rangja

Tegyük fel, hogy $W_{zz}, W_{xx}, W_{yy}, W_{xz}, W_{yz}, W_{xy}, g_0, \varphi_0$, tehát az összes változó, az összes azimutban történő mérés lezajlása alatt nem változik meg. Ekkor megtehetjük azt, hogy a kibővített mátrix 9. oszlopához — azaz a $\varphi_{\text{mért}}(\alpha_i)$ -khez — hozzáadjuk

— az 1. oszlop $(-W_{zz})$ -szeresét,

— a 2. oszlop $(-W_{xx})$ -szeresét, és így tovább, tehát

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{mért}}(\alpha_i) - s_i E W_{zz} - s_i \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha_i - E \cos^2 \alpha_i \right) W_{xx} + \\ + s_i \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha_i - E \sin^2 \alpha_i \right) W_{yy} - \\ - \dots + s_i F g_0 - \varphi_0 = 0 \\ (i = 1, 2, 3, \dots, n) \end{aligned}$$

azaz a kibővített mátrix 9. oszlopa csak zérus elemeket tartalmaz, ami tehát elhagyható. Vagyis a kibővített mátrix az egyenletrendszer együttható-mátrixává degenerálódott. Tehát a kibővített mátrix rangja is, alkalmazva rá is az együttható-mátrixra elvégzett rangcsökkentő műveleteket:

$$r' = r = 6.$$

Következtetés: a (44) egyenletrendszer megoldható, de a (43)-ban felsorolt nyolc ismeretlen mennyiség közül csak 6 egymástól független változó értékét határozhatjuk meg.

Hogy melyik lehet a hat független a nyolc ismeretlen közül, azt ne vizsgáljuk, hanem azt nézzük meg, hogyan lehetne szaporítani a meghatározható ismeretlenek számát.

Az egyenletrendszer kibővítése a Laplace-egyenlettel

A nehézségi erőter konzervatív erőter. Potenciálfüggvénye eleget tesz a Laplace-egyenletnek, vagyis a (44) egyenletrendszerhez hozzáadhatjuk $n+1$ -ediknek a $W = W(x, y, z)$ potenciálfüggvényre vonatkozó

$$\Delta W = W_{xx} + W_{yy} + W_{zz} = 0$$

Laplace-egyenletet.

Mivel nyolc ismeretlenünk van, legalább nyolc egyenlet kell az egyértelmű megoldáshoz. Legyen hét azimut-egyenlet, megtoldva nyolcadikként a Laplace-egyenlettel.

$$\varphi_{\text{mért}}(\alpha_i) = s_i \left(\sum_{j,k} [f_{jk}(\alpha_i) \cdot W_{jk}] - F g_0 \right) + \varphi_0,$$

$$0 = \Delta W = \sum_j W_{jj}, \quad (47)$$

ahol $i = 1, 2, 3, \dots, 7$; $j = 1, 2, 3$; $k = j, j+1, \dots, 3$.

Az egyenletrendszer mátrixa:

$$a \text{ mátrixot ld. a 43. oldalon.} \quad (48)$$

A mátrix rangja nem fog változni, ha a 3. oszlopához hozzáadjuk az 1. és a 2. oszlopot, azaz

— az 1–7. sor 3. elemére

$$-s_i \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha_i + E \sin^2 \alpha_i \right) + s_i \left(\frac{D}{2} \sin 2\alpha_i + E \cos^2 \alpha_i \right) + s_i E = 0,$$

— a 8. sor 3. elemére

$$1 + 1 + 1 = 3;$$

az így kapott 3. oszlopot végigosztjuk (-3) -mal és hozzáadjuk az 1. oszlophoz:

— az 1–7. sorra

$$s_i E + 0 = s_i E,$$

— a 8. sorra

$$1 + 3/(-3) = 0;$$

az így kapott 1. oszlop F/E -szeresét hozzáadjuk a 7. oszlophoz:

— az 1–7. sorra

$$-s_i F + s_i E \cdot F / E = 0, \quad (49a)$$

— a 8. sorra

$$0 + 0 = 0. \quad (49b)$$

Végrehajtva ezeket a műveleteket, a 7. oszlopban végig zérusokat kapunk, vagyis ez az oszlop a mátrix rangjának változása nélkül elhagyható. Ez az oszlopelhagyás azt jelenti, hogy a mátrix rangja még így is kisebb 1-gyel az ismeretlen mennyiségek számánál.

Nyilvánvaló, hogy ebben az egyenletrendszerben g_0 -t választhatjuk azon változónak, amelyik összefügg a többivel. Ugyanis abban az esetben, ha egyébként az egyenletrendszer változatlan lenne, de $\varphi_{\text{mért}}(\alpha_i)$ valami okból nem függne g_0 -tól, akkor a (49a) és (49b) összefüggéseknek értelmük nem lenne, s emiatt a mátrix rangja nem lenne kisebb az ismeretlen mennyiségek számánál. Emiatt el kell tekintenünk attól, hogy a Stegena-ingával g_0 -t is meghatározunk.

A g_0 „eltüntetése” az egyenletrendszerből

Az „eltüntetésnek” két módja van. Az egyik lehetőség:

Az inga méreteit és fizikai tulajdonságait (szimmetria, tömegeloszlás) úgy választjuk meg, hogy

$$\int_V \xi \, dm = F = 0$$

legyen. Ekkor a (47) egyenletrendszerben a g_0 -t tartalmazó tag kiesik, az ismeretlenek száma 1-gyel csökken, és ezen ismeretlenek meghatározásához elégséges a 6 db azimut-egyenlet és a Laplace-egyenlet.

A másik eljárás:

Megmérjük a g_0 -t. Ekkor a (47) egyenletrendszert így írhatjuk át:

$$\varphi_{\text{mért}}(\alpha_i) + s_i F g_0 = s_i \left(\sum_{j,k} [f_{jk}(\alpha_i) \cdot W_{jk}] - F g_0 \right) + \varphi_0, \quad (50)$$

$$0 = \Delta W = \sum_j W_{jj},$$

ahol $i = 1, 2, 3, \dots, 6$; $j = 1, 2, 3$; $k = j, j+1, \dots, 3$.

A (50) egyenletek bal oldala ismert értékeket jelent, a jobb oldalon pedig hét ismeretlen mennyiség lineáris kombinációja áll.

Mivel a két megoldási lehetőség a g_0 „eltüntetése”-re algebrai szempontból azonos eset, csak az ismert értékek térnek el egymástól, vezessünk be egy közös jelölést. Legyen

$$\phi_{\text{mért}}(\alpha_i) = \begin{cases} \varphi_{\text{mért}}(\alpha_i), & \text{ha } F \equiv 0; \\ \varphi_{\text{mért}}(\alpha_i) + s_i F g_0, & \text{ha } F \neq 0. \end{cases}$$

(A két esetben az egyenletek csak alakilag egyeznek. Az $F \equiv 0$ és az $F \neq 0$ esetben a többi konstans értéke is eltérő.)

Tehát az egyértelmű feladat egyenletrendszere:

$$\phi_{\text{mért}}(\alpha_i) = s_i \sum_{j,k} [f_{jk}(\alpha_i) \cdot W_{jk}] + \varphi_0, \quad (51)$$

$$0 = \Delta W = \sum_j W_{jj},$$

ahol $i = 1, 2, 3, \dots, 6$; $j = 1, 2, 3$; $k = j, j+1, \dots, 3$.

Az (51) egyenletrendszer mátrixa hasonló (48)-hoz, ennek 7. oszlopa és valamelyik azimutsorának elhagyása után.

Amiként a (48) egyenletrendszer mátrixának rangját meghatároztuk, ugyanúgy belátható, hogy a (51) egyenletrendszer mátrixának rangja megegyezik a

$$W_{zz}, W_{xx}, W_{yy}, W_{xz}, W_{yz}, W_{xy}, \varphi_0$$

ismeretlenek számával, azaz

$$r = 7.$$

Az (51) egyenletrendszer kibővített mátrixa rangjának meghatározása teljesen analóg a (44) egyenletrendszer kibővített mátrixán végrehajtott eljárással.

Mivel az (51) egyenletrendszer mátrixának és kibővített mátrixának rangja megegyezik, és ez a közös rang egyenlő az ismeretlenek számával, azért ez az egyenletrendszer egyértelműen megoldható.

STEGENA Lajos torziós ingájával a nehézségi erőter összes jellemző paramétere (a g_0 kivételével) — a függőleges gradienst is beleértve — meghatározható, következésképpen a Stegena-féle torziós ingát joggal nevezhetjük totális gravitációs variométernek.

Befejezés

A dolgozatom célja ezen állítás igazolása volt.

Ez a levezetés 34 évvel ezelőtt született meg. Pályám ekkor fordulatot vett, a témával többé nem foglalkoztam. A dolgozathoz egyetlen hivatkozást sem csatoltam, mivel a felhasznált fizikai-matematikai apparátus, amelyet a cikkben felvonultattam, egyetemi tananyag.

Viszont a gondolat, amelynek igazolására ez a levezetés annak idején megszületett, STEGENA Lajos érdeme! Volt egy elképzelése: az, hogy létezhet egy olyan mérőberendezés, amelynek mérési adataiból a nehézségi erő vertikális gradiense ugyanúgy meghatározható, mint az Eötvös-ingával a többi gradiense. Ezt a mérőberendezést a jelen cikkemben neveztem el — az ő tiszteletére — Stegena-ingának.

